

Małgorzata ABASSY

Uniwersytet Jagielloński

malgorzata.abassy@uj.edu.pl

STATUS I FUNKCJE ROSYJSKIEJ INTELIGENCJI W SPOŁECZEŃSTWIE POST-TOTALITARNYM

ABSTRACT Status and Functions of the Russian Intelligentsia in Post-totalitarian Society

Transition from totalitarian to post-totalitarian type of society requires profound changes not only within institutional frames but also in the mentality of a society. In the case of Russia it is not the matter of coming back to the civil society mechanisms but creating them from anew, as the kind of citizen – state relations had not been spread to the whole society before the Soviet Union times. *Intelligentsia* could be an agent of the changes towards post-totalitarian state and social order. In this paper questions about the *intelligentsia's* status and role in the Russian society were posed. The idea of civil society coined in the times of the Decembrist was confronted with the mobilized type of governing. *Intelligentsia*, as perceived by the Russian society and experts on the one hand and its self-portrait on the other hand were discussed. An important question concerned the role of the Russian political opposition as the intelligentsia's ethos continuation. The conclusions were that the intelligentsia repeats the pattern which was first developed at the beginning of the 19th century: its idealistic members are ready to struggle for the common good but without common social support. The status of intelligentsia is perceived as high if about education and morality, but it diminishes when its leadership is concerned. In the Russian post-totalitarian society the state is still an agent to be followed. It takes Russians towards totalitarianism.

Keywords: Russia, intelligentsia, post-totalitarianism, civil society

Słowa kluczowe: Rosja, inteligencja, posttotalitaryzm, społeczeństwo obywatelskie

WPROWADZENIE. SPOŁECZEŃSTWO POSTTOTALITARNE W PERSPEKTYWIE TEORETYCZNEJ

Mianem społeczeństwa posttotalitarnego określa się całokształt zróżnicowanych instytucji społecznych i powiązanych z nimi procesów, jakie pojawiają się po upadku systemu totalitarnego¹. Są one zarówno kontynuacją, jak i przeciwagą fenomenów ustroju totalitarnego, co już na wstępie utrudnia, a niekiedy wręcz uniemożliwia obserwacje badawcze. Próby zerwania związku między społeczeństwem a władzą totalitarną obserwowane są na poziomie transformacji czy wręcz wymiany instytucji, jednak treści tych ostatnich często pozostają niezmienione, lub też trwała zmiana ich charakteru wymaga dziesięcioleci świadomej i wytężonej pracy. Jest ona tym trudniejsza, że konstytutywne dla totalitaryzmu cechy sięgają swoimi korzeniami mentalności i znajdują oparcie w mechanizmach psychologicznych. Dodatkowo w przypadku kultur o silnym pierwiastku kolektywnym zostają one wzmocnione przez mechanizmy ochrony tożsamości systemu. Granica między totalnym a totalitarnym oraz między formą a treścią systemu instytucji jest płynna².

Rozpad ustroju totalitarnego wiąże się w perspektywie politologicznej z likwidacją pełnej zależności społeczeństwa od władzy, budową struktur społeczeństwa obywatelskiego, systemu wielopartyjnego i pluralizmu ideologicznego³. W perspektywie filozoficznej pojawia się dodatkowo kwestia wolności jako prawa do realizowania jednostkowego potencjału we wszystkich sferach życia. Jej ogład wymaga już odwołania się do konkretnej kultury i wzoru antropologiczno-społecznego. W przypadku Rosji jest to zdecydowanie wzór wspólnotowy, w czasach radzieckich zmodyfikowany i realizowany jako kolektywny. Jego cechą charakterystyczną jest brak umiejętności uczestnika kultury myślenia o sobie w kategoriach „ja”. Procesy indywidualizacji⁴ zostały zapoczątkowane w XIX wieku, jednak objęły niewielką część społeczeństwa. Takie cechy jak poczucie sprawczości, autentyczność, odpowiedzialność za własne działania, praworządność nie zostały wykształcone na szerszą skalę. W rezultacie tworzone instytucje promowały

¹ Z. Sadowski, *Społeczeństwo posttotalitarne. Zarys problematyki rozwoju Polski w latach dziewięćdziesiątych*, „Ekonomista” 1990, nr 6, s. 806-809. Por. także *Społeczeństwa posttotalitarne. Kierunki przemian*, red. Z. Sadowski, Warszawa 1991, s. 88-89.

² Proces formowania się kultury totalnej jako wstępu do totalitaryzmu w postaci struktury politycznej został opisany w pracy doktorskiej Karoliny Blecharczyk pt. *Partia bolszewicka jako zjawisko kulturowe. Czynniki ludzki w organizacji typu totalnego: wzajemne oddziaływanie i sprzężenie zwrotne*, obronionej na Uniwersytecie Jagiellońskim w 2019 roku. Por. [online] <https://www.ap.uj.edu.pl/di-plomas/120557/>, 15 X 2021.

³ А. Бутенко, А. Миронов, *Сравнительная политология в терминах и понятиях*, Москва 1998, s. 281.

⁴ „Indywidualizacja – w szerokim znaczeniu każdy proces polegający na tym, że poszczególne elementy lub części złożonej całości zaczynają się różnicować, stają się coraz bardziej odrębne i «indywidualne»; termin implikuje różnicowanie od ogólnego do specyficznego [...]. W psychologii społecznej oznacza zerwanie więzi i pojawienie się jednostek, pozbawionych lojalności grupowej”. Por. *Słownik socjologii i nauki społecznych*, red. G. Marshall, Warszawa 2004, s. 125.

zbiorowość i centralizację, zaś wszelkie próby jednostkowego działania odbywały się poza systemem norm kulturowych i wykształconych na ich podstawie instytucji życia politycznego⁵. A zatem społeczeństwo posttotalitarne neguje totalitaryzm w jego aspekcie instytucjonalnym, jednocześnie pozostając we władzy myślenia kategorią „my”, która wspierają tworzenie światopoglądu totalnego i charakteryzuje się brakiem uznania dla jednostkowej inicjatywy. Czynnikiem sprawczym sprzyjającym przekształceniu społeczeństwa totalitarnego w posttotalitarne byłyby jednostki wykształcone, czy wręcz wychowane, poza systemem totalitarnym i niewykłane w jego nieuświadomione mechanizmy. Zależność między totalitarną strukturą polityczną a człowiekiem jest obustronna: pochłonięte przez system jednostki tracą świadomość własnych granic i nie są gotowe do funkcjonowania poza systemem. Tworzą one „tradycyjny”, pod którym to pojęciem należy rozumieć „nieuświadomiony”, zespół norm społecznych i zachowań wspierający dawny typ reżymu politycznego. Jak zauważył rosyjski politolog: *Jednym z głównych zadań wszystkich posttotalitarnych ustrojów jest odtworzenie społeczeństwa obywatelskiego jako niezależnej od państwa i niepodlegającej wpływowi ludzi będących u władzy sfery prywatnej (osobistej i rodzinnej) wszystkich obywateli, każdego człowieka*⁶. Ta trafna obserwacja wymaga jednak istotnego uzupełnienia: są kraje, w których odtworzenie społeczeństwa obywatelskiego jest niemożliwe z tego względu, że nigdy wcześniej ono nie zaistniało jako rzeczywistość całego społeczeństwa. Rosja do nich należy.

Przejsie od społeczeństwa totalitarnego do posttotalitarnego powinno zatem obejmować całokształt zjawisk: jednostka pochłonięta przez system totalitarny potrzebuje przetransformowania każdego aspektu swojej rzeczywistości, wcześniej zawłaszczonej przez struktury państwa totalitarnego. Najistotniejszym elementem przemian jest zastąpienie utartych klisz myślenia i zachowania, będących rezultatem skrajnej adaptacji w warunkach nieustannego poczucia zagrożenia, takim sposobem interpretowania rzeczywistości, który wspiera poszerzanie obszaru wolności osobistej. Rodzi się w tym miejscu pytanie o agentów przemian: jednostki wystarczająco świadome, by podjąć walkę w celu zabezpieczenia wolności jednostki, stanąć w obronie słabych i pokrzywdzonych oraz przekazać nowe kulturowo wartości szerokim rzeszom społecznym. Rolę grupy inicjującej zmiany w relacji człowiek–państwo, społeczeństwo–państwo odgrywała w Rosji inteligencja. Zasadne zatem wydaje się pytanie o jej status i funkcje we współczesnej Rosji.

⁵ O współzawodniczeniu dwóch rozłącznych systemów wartości określonych jako „wspólnotowość” i „indywidualizm” por. M. Abassy, *Między „indywidualnym” a „wspólnotowym”. Dziewiętnastowieczne korzenie współczesnej Rosji*, [w:] *Odmiany tożsamości*, red. R. Szwed, L. Dyczewski, J. Szulich-Kałuża, Lublin 2010, s. 174-181. Szerzej na temat charakterystyki kultur kolektywistycznych i indywidualistycznych por. H.C. Triandis, *Individualism and Collectivism*, New York 2019.

⁶ А. Бутенко, А. Миронов, *Сравнительная политология...*, s. 281.

INTELIGENCJA: U ŹRÓDEŁ WOLNOŚCI I SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO

Inteligencja jest zjawiskiem złożonym, zaś wśród badaczy nie ma pełnej zgodności ani w kwestii jej genezy, ani definicji⁷. Niemniej jednak łączy się fakt jej zaistnienia z przemianami społeczno-politycznymi, jakimi podlegała Rosja od przełomu wieku XVIII i XIX: kształtowaniem się narodu w nowożytnym znaczeniu i próbami definiowania narodowości, tworzeniem zrębów społeczeństwa obywatelskiego, występowaniem w obronie słabych i pozbawionych głosu oraz bezinteresownym działaniem w imię powszechnego dobra. Te dwie ostatnie postawy tworzą fundament inteligenckiego etosu.

Idea społeczeństwa obywatelskiego po raz pierwszy pojawiła się w myśli rosyjskiej na początku wieku XIX⁸. Zaproponował ją Paweł Pestel, reprezentant rewolucyjno-liberalnego nurtu ideowego rosyjskiej inteligencji, nazwanego *post factum* dekabryzmem, w dokumencie *Ruska prawda* (*Russkaja Pravda*, 1823). Pociągnęła ona za sobą zmiany w semantyce słowa „państwo”, co stanowiło zagrożenie dla utrwalonego porządku samodzierżawia. *Społeczeństwa obywatelskie, gdy są rządzone i uporządkowane, otrzymują nazwę Państwa. Społeczeństwo obywatelskie, jak wszystkie inne, ma swój cel i powinno wybierać środki do jego osiągnięcia. Cel zawiera się w pomysłowości społeczeństwa jako całości oraz każdego z jego członków z osobna. Co do tego, wszyscy są zgodni. Aby go osiągnąć, potrzebne są środki lub działania. Działania owe dzielą się na ogólne i jednostkowe. Ogólnym działaniem nazywamy takie, które dotyczy całego społeczeństwa, a zatem jest wykonywane w imieniu całego społeczeństwa. Jednostkowym – to, które dotyczy każdego członka z osobna. Wybór środków do osiągnięcia wskazanego celu i odpowiadające mu działanie prowadzą do podziału członków społeczeństwa obywatelskiego na rządzących i rządzonych. Działanie w imieniu całego społeczeństwa jest obowiązkiem pierwszych, działanie z pozycji jednostek należy do drugich. Kiedy społeczeństwo obywatelskie otrzymuje miano państwa, wówczas rządzący otrzymują miano rządu, a rządzeni – miano narodu. Wynika z tego, że głównymi elementami składowymi każdego państwa są rząd i naród⁹.*

Autor zaznaczał, że chociaż każda z tych grup: naród i państwo, czy szerzej – rządzący i rządzeni – ma prawa i obowiązki, to różnią się one w sposób zasadniczy: [...] *rząd istnieje dla dobra narodu i nie ma innego uzasadnienia dla swojego istnienia jak*

⁷ Szerzej na temat propozycji definiowania inteligencji por. E.B. Скрябина, И.Н. Кулешова, *Понятие интеллигенция глазами современной российской молодежи. Социологическое исследование*, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук” 2020, nr 3, s. 72-73. Por. także M.A. Гаспаров, *Интеллектуалы, интеллигенты, интеллигентность*, [online] https://imwerden.de/pdf/gasparov_intellektualy.pdf, 20 X 2021.

⁸ Por. M. Abassy, *Kultura wobec postępu i modernizacji. Rosja i Iran w perspektywie porównawczej*, Kraków 2013, s. 201.

⁹ П. Пестель, *Русская правда*, [w:] *Восстание декабристов. Документы*, vol. 7, Ленинград 1958, [online], <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9423/>, 15 X 2021, tłumaczenie z języka rosyjskiego, jeśli nie zaznaczono inaczej – M.A.

tylko dobro narodu, podczas gdy naród istnieje tylko dla własnej pomysłowości¹⁰. Treści dokumentu Pestela współgrały z ideową zawartością pism innych przedstawicieli dekabrystów, m.in. *Prawosławnego katechizmu* (*Pravoslavnyj katechizis*)¹¹ Sergeja Murawjowa-Apostoła oraz *Interesującej rozmowy* (*Ljubopytnyj razgovor*)¹² Nikity Murawjowa, w którym to dziele zostały objaśnione treści słów „wolność” i „szczęście”. Autor podkreślał, że dążenie do nich jest zarówno prawem, jak i obowiązkiem każdego obywatela. Wyartykułował również myśl o ich wzajemnym związku. Idee liberalne wybrzmiewają w sposób jednoznaczny: *Czym jest wolność? – Życiem według własnego uznania* (ros. *zhizn' po vole*); *Czy wszystko wolno mi czynić? – Wolno ci czynić wszystko co nie szkodzi drugiemu człowiekowi*¹³. Ten porządek został zburzony, gdyż *Jednym przysłała do głowy nieuczciwa myśl, żeby panować, a drugim – nikczemna myśl, by zrezygnować z przyrodzonych człowiekowi praw danych mu przez samego Boga*¹⁴. Dekabrysta, jako reprezentant nieznanych wcześniej w rosyjskiej kulturze wątków ideowych, czerpał z kultury politycznej Europy Zachodniej, w tym także polskiej. Podążał za podstawowymi dla Oświecenia wartościami: humanizmem i liberalizmem. Pominięcie w rozważaniach nad rosyjską myślą społeczno-polityczną aspektu antropologiczno-kulturowego byłoby zubożeniem perspektywy oglądu prób podejmowanych w celu przejścia od społeczeństwa wspólnotowego i patriarchalnego do społeczeństwa indywidualistycznego i obywatelskiego. Reprezentant dekabryzmu posiadał cechy osobowe nieznanego społeczeństwu jako całości, a nawet wyróżniające go na tle jego warstwy społecznej – szlachty¹⁵.

Podejmując namysł nad inteligencją jako fenomenem kulturowo-filozoficznym, definiowanym przez wartości leżące u podstaw etosu, a nie za pomocą kryteriów ilościowych: zawód, wykształcenie, poziom dochodów¹⁶ itp., stawiamy wobec pytania o pole jej oddziaływania oraz możliwości przekazania idei jak największej grupie ludzi – zarówno jej współczesnych, jak i z przyszłych pokoleń. W badaniach nad rosyjską inteligencją uderza wyobcowanie tej grupy ze społeczeństwa, w którym działa, oraz – w perspektywie historycznej – tragizm jej losów. Arnold Toynbee tłumaczy fakt zaistnienia inteligencji kontaktem z obcą cywilizacją: *Gdziekolwiek znajdujemy inteligencję, możemy wnosić nie tylko o tym, że dwie cywilizacje pozostawały w styczności, ale i o tym, że jedna*

¹⁰ Tamże.

¹¹ Сергей Муравьев Апостол, *Православный катехизис*, [online] http://az.lib.ru/m/murawxewapostol_s_i/text_0040.shtml, 15 X 2021.

¹² Н.М. Муравьев, *Любопытный разговор*, [w:] *Произведения декабристов в 3 т.*, vol. 1: *Северное общество*, red. С.Я. Штрайх, Москва 2019, s. 185-187.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Szerzej por. J. Łotman, *Dekabrysta w życiu codziennym*, [w:] J. Łotman, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk 1999, s. 308.

¹⁶ Szerzej na temat definiowania rosyjskiej inteligencji por. И.В. Кондаков, *Интеллигенция*, [w:] *Культурология. XX век. Энциклопедия*, vol. 2: М-Я, red. С.Я. Левит, Санкт-Петербург 1996, [online] <http://www.cyclopedia.ru/68/200/2134620.html>, 20 X 2021. Analiza literatury przedmiotu odsłania około 300 definicji inteligencji. Por. В.С. Меметов, В.Н. Расторгуев, *Интеллигенция*, [online] https://bigenc.ru/domestic_history/text/2013995, 20 X 2021.

z nich jest wchłaniana w szeregi wewnętrzznego proletariatu drugiej. Możemy także zaobserwować inny fakt z życia inteligencji, wypisany wielkimi literami na jej obliczu: otóż inteligencja jest z samego urodzenia nieszczęśliwa. Ta tęcznikowa klasa doznaje niedoli losu mieszańca, który jest wykluczony z obydwu rodzin, za których wspólnym staraniem przyszedł na świat. Inteligencja jest znienawidzona i wzgardzona przez własny lud, ponieważ samo jej istnienie jest dla niej wyrzutem. Przez swą obecność pośród ludu jest ona żywym przypomnieniem nienawistnej, lecz nieuchronnej obcej cywilizacji, której nie sposób trzymać na dystans i wobec której trzeba przeto iść na ustępstwa¹⁷.

Zderzenie Rosji z Europą Zachodnią na wielu płaszczyznach zostało w pamięci inteligencji zakodowane jako dylemat: Rosja–Zachód i do dzisiaj powraca pod postacią pytania: Czy Rosja należy do Zachodu? Formacje rosyjskiej inteligencji o proweniencji okcydentalistycznej odpowiadały na postawione pytanie twierdząco. W konsekwencji tworzyły opozycję wobec autokratycznego systemu państwowego oraz patriarchalnego ustroju społecznego. Żadna z tych struktur nie przewidywała miejsca dla jednostki i wolności liberalnych. Przywołane wyżej słowa dekabrystów, mówiące o fundamentach społeczeństwa obywatelskiego i zasadach wolności i szczęścia, zawierają w sobie wezwanie do jednostkowej aktywności i odpowiedzialności za własne działania. Wezwanie to jest powtarzane na różne sposoby przez kolejne formacje pokoleń inteligencji rosyjskiej, zarówno w samej Rosji, jak i na emigracji. Pomimo wielokrotnie już stwierdzanego *końca inteligencji*¹⁸ cyklicznie odradza się grupa ludzi, którzy biorą na swoje barki zadanie przekształcenia porządku społeczno-politycznego w imię sprawiedliwości i praw człowieka. Funkcjonuje ona w zmienionym kontekście historycznym, sięga po inne narzędzia niż pokolenie dekabrystów, jednak pole jej oddziaływania się nie zmieniło: nadal w ogromnej mierze jest to społeczeństwo o mentalności kolektywnej, bierne i zrezygnowane. Za przeciwnika inteligencja ma potężne państwo, z rozbudowanym aparatem bezpieczeństwa oraz sprawdzonym systemem represji.

Pytanie o status i funkcje rosyjskiej inteligencji w społeczeństwie posttotalitarnym jest w gruncie rzeczy próbą diagnozowania szans elity intelektualnej na wywołanie zmiany społecznej w kierunku budowy nie tyle struktur, ile świadomości społeczeństwa obywatelskiego. Jest to zatem pytanie o fundament ideowy tej grupy i jego źródło, narzędzia rozpowszechniania idei oraz gotowość grupy docelowej do ich przyjęcia. W tle rozważań warto mieć na uwadze problem, który nie jest podstawowy dla niniejszych analiz, jednak w sposób nieuchronny wyłania się jako pytanie: Na ile można utożsamić rosyjską opozycję z inteligencją w jej klasycznej, XIX-wiecznej wersji i identyfikować ją jako grupę, która występuje przeciwko opresyjnemu systemowi politycznemu w imię obrony praw człowieka?¹⁹ Pytanie o siłę oddziaływania rosyjskiej inteligencji nabiera znaczenia w świetle faktu, że totalitaryzm odradza się w Rosji²⁰. Od 2001 roku

¹⁷ A. Toynbee, *Studium historii*, przeł. J. Marzęcki, Warszawa 2000, s. 346.

¹⁸ Por. V.M. Zubok, *Zhivago's Children. The Last Russian Intelligentsia*, Cambridge 2009.

¹⁹ Por. M. Abassy, *Dylemat Rosja–Zachód. Typowe postawy inteligencji wobec ludu*, „Slavia Orientalis” 2008, vol. 57, nr 1, s. 23–46.

²⁰ M. Gessen, *Będzie to, co było. Jak totalitaryzm odradza się w Rosji*, przeł. M. Iwińska, H. Faryna-Paszkievicz, Warszawa 2018.

Władimir Putin konsekwentnie wzmacnia swoją władzę, dokonując jej centralizacji oraz rozbudowując aparat bezpieczeństwa. Społeczne poparcie dla niego, nawet pomimo okresowych spadków, nadal pozostaje bardzo wysokie²¹. Rosjanie wierzą, że silne państwo reprezentowane przez Putina zapewnia im bezpieczeństwo: wśród największych osiągnięć prezydenta wymieniają wzrost poziomu obronności kraju, rozwiązanie problemu czeczeńskiego, likwidację zagrożenia terrorystycznego, walkę z przestępczością, zapewnienie stabilnego klimatu politycznego²². W większości są to ludzie starsi, czerpiący wiedzę z programów państwowej telewizji, którzy podlegali „społecznemu imprintingowi” w czasach radzieckich²³. Młode pokolenie jest bardziej sceptyczne, co znaczy, że może ono stanowić docelową grupę odbiorców idei rosyjskiej prozachodniej opozycji. Poszukuje ono lidera, który poprowadzi je ku zasobności ekonomicznej i stworzy warunki dla budowania życia w Rosji. Można również dotrzeć do młodych za pośrednictwem mediów społecznościowych, których kontrola przez oficjalną władzę jest trudniejsza. Rodzi się jednak pytanie, czy ta grupa jest w stanie absorbować idee społeczeństwa obywatelskiego jako konstytutywne dla swojego światopoglądu i dopiero w oparciu o nie budować zasobność ekonomiczną, czy też traktuje ideę wolności wyłącznie jako narzędzie wiodące do dobrobytu materialnego. Denis Wołkow stwierdza, że Nawalny był alternatywą dla Putina, jednak po jego aresztowaniu zainteresowanie opozycją spada²⁴.

ROLA WSPÓŁCZESNEJ INTELIGENCJI OCZAMI BADACZY I ROSYJSKIEGO SPOŁECZEŃSTWA

Wyłonienie spośród ludzi wykształconych, zarabiających na życie pracą umysłową grupy, która kieruje się etosem służby w imię wolności i sprawiedliwości – nawet jeśli niewyraźnym wprost – sprowadza się do udzielenia odpowiedzi na podstawowe pytania o polityczne kompetencje i zaangażowanie: podążanie za wartościami demokratycznymi i liberalnymi, krytyczny stosunek do władzy oraz poczucie moralnego obowiązku służby społeczeństwu. Badania przeprowadzone przez Irinę Vorobjewą przynoszą odpowiedź przeczącą na pierwsze z pytań, co pozwala sformułować wniosek, że z całej grupy inteligencji w znaczeniu socjologicznym jedynie niewielka jej część wyłoni się jako aktywnie zainteresowana zmianą podstaw kultury politycznej. *Innymi słowy, inteligencja nie tylko nie jest wyrazicielem aktywności politycznej i przykładem dla pozostałych grup społecznych, ale sama, jako pierwsza, odsuwa się od wypełniania obywatelskiego*

²¹ Владимир Путин, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2021/10/11/vladimir-putin-10/>, 20 X 2021.

²² Баланс достижений и неудач Путина, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2021/04/08/balans-dostizhenij-i-neudach-putina/>, 20 X 2021.

²³ Там же.

²⁴ Денис Волков про рейтинг Путина и мнение Россиян о Навальном, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2021/06/07/denis-volkov-pro-rejting-putina-i-mnenie-rossijan-o-navalnom/>, 20 X 2021.

obowiązku. Nie do końca wiadomo dlaczego tak jest – czy to forma postawy obywatelskiej, czy całkowita apatia, anomia i obojętność wobec życia politycznego swojego kraju²⁵.

Udzielenie odpowiedzi na pytanie o rolę inteligencji w przemianach politycznych i jej potencjał do pociągnięcia za sobą szerokich rzesz społeczeństwa wymaga w pierwszej kolejności zidentyfikowania członków grupy określanej mianem *inteligencji*. We wnioskach badania socjologicznego przeprowadzonego przez Walerego Memetowa większość ankietowanych rozpoznaje inteligencję jako grupę ludzi łączących cechy z trzech obszarów: kompetencji zawodowych – specjaliści wysokiej klasy, moralno-etycznego, sposobu myślenia i mentalności²⁶. Miłość do ojczyzny, poczucie odpowiedzialności za losy kraju i szczęście narodu to elementy etosu łączone ze społeczną rolą inteligencji²⁷. Niemniej jednak według ludzi młodych, którzy są dla inteligencji potencjalnie najbardziej atrakcyjnymi odbiorcami idei – jako ci nieskażeni radzieckim wychowaniem – inteligencja kojarzy się z jakością psychologiczną, umiejętnościami interpersonalnymi i pragmatyzmem w doborze środków do realizacji celów: *Inteligencja i kultura nie łączą się z moralnością i duchowością. Raczej rozpatruje się inteligencję pragmatycznie, jako zbiór zdolności pomagających efektywnie radzić sobie z problemami, lepiej rozumieć siebie i innych*²⁸. Eksperti, pytani o rolę inteligencji w społeczeństwie i przyszłości Rosji, udzieli dwojakiego rodzaju odpowiedzi, kwalifikujących się do przeciwstawnych zbiorów: część jest przekonana, że inteligencja wniesie znaczący wkład w rozwój wydarzeń, zaś ich oponenci stoją na stanowisku, iż rola tej grupy społecznej jest znikoma²⁹. Wśród zadań inteligencji eksperci wymieniali konieczność wypracowania nowej matrycy tożsamości Rosji poprzez połączenie i przetworzenie wcześniejszych tradycji oraz przeciwdziałanie moralnej degradacji rosyjskiego społeczeństwa³⁰. Wielu z nich dostrzega niski status materialny inteligencji, idący w parze z obniżeniem statusu społecznego.

A zatem współcześnie inteligencja jest definiowana bardzo szeroko, a jej istota określana zarówno przez kategorie ilościowe, socjologiczne, jak też jakościowe, moralno-filozoficzne. Nie budzi wątpliwości konieczność posiadania wykształcenia, prezentowania wysokiego poziomu kultury oraz odpowiedzialności za podejmowane działania. Nierozstrzygnięte natomiast pozostaje pytanie o rolę inteligencji jako przewodnika społeczeństwa na drodze do inicjowania zmian instytucjonalnych w przestrzeni publicznej

²⁵ И.В. Воробьева, *Интеллигенция и власть. Противопоставление или симбиоз*, [w:] *Как живешь, интеллигенция. Социологические очерки*, red. Х.Т. Тощенко, Москва 2018, s. 156.

²⁶ В.С. Меметов, *Экспертный опрос „Такая разная интеллигенция: исторический опыт отечественной интеллигенции в 1917-2017 гг.” и его результаты*, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук” 2017, nr 3, s. 15.

²⁷ Е.В. Скрыбина, И.Н. Кулешова, *Понятие интеллигенция...*, s. 76-77.

²⁸ Ю.Н. Рыжая, *Интеллигенция и интеллигентность в оценках студенческой молодежи: по материалам социологического исследования*, [online] <https://cyberleninka.ru/article/n/intelligentsiya-i-intelligentnost-v-otsenkah-studencheskoy-molodyozhi-po-materialam-sotsiologicheskogo-issledovaniya>, 20 X 2021.

²⁹ В.С. Меметов, *Экспертный опрос...*, s. 25.

³⁰ *Tamże*, s. 26.

i politycznej. Retrospektywna analiza historii oraz ideowej ewolucji inteligencji pokazuje, że w każdym jej pokoleniu co najmniej jedna formacja była zaangażowana w działania odczytywane przez oficjalną władzę państwową jako opozycyjne. Właśnie ta formacja, tak jak było to w przypadku dekabryzmu, nie stała w jednym rządzie z państwem i społeczeństwem. Znajdując się między nimi, podejmowała próby mediacji, ale ponosiła – jak dotąd – klęskę. Rozdzwięk między społecznym odbiorem inteligencji a jej autopoportretem jest kwestią, którą należy uwzględnić przy próbach oceny potencjału inteligencji do inicjowania zmiany społecznej bądź w kierunku transformacji instytucji życia publicznego w powiązaniu z przemianami mentalności społeczeństwa posttotalitarnego, bądź powrotu do mechanizmów totalitarnych. Ujawnia się on szczególnie w stosunku rosyjskiego społeczeństwa do inteligencji liberalnej, propagującej idee społeczeństwa obywatelskiego. Działalność Aleksieja Nawalnego oraz wzrost jego rozpoznawalności na przestrzeni działalności politycznej, skonfrontowany z wynikami badań opinii publicznej przeprowadzonymi przez Centrum Jurija Lewady po próbie otrucia oraz aresztowaniu opozycjonisty, dowodzą słabości idei głoszonych przez tę formację inteligencji. Warto przy tym podkreślić, że granica między inteligencją a opozycją jest płynna, gdyż w etos inteligencki od zarania istnienia tej grupy jest wpisana walka z opresyjnym systemem politycznym. A zatem człowiek wykształcony, o wysokim poziomie kultury osobistej oraz nienagannej postawie moralno-etycznej, identyfikowany przez społeczeństwo jako inteligent, może, czasowo lub stale, wchodzić w skład opozycji politycznej.

INTELEGENCJA – OPOZYCJA – PAŃSTWO

Jak trafnie zauważył Oleg Zołotariew, na początku wieku XXI rosyjskie społeczeństwo doznało wielu wstrząsów, które spowodowały jego zwrot ku bardziej stabilnemu, chociaż potencjalnie również bardziej represyjnemu modelowi polityki państwowej: *Większa część społeczeństwa (w tym także inteligencji) poparła strategiczną linię władzy ku odтворzeniu pełnej suwerenności rosyjskiej państwowości, usprawiedliwiającej mobilizacyjny model rządzenia. Jedna druga część rosyjskiej inteligencji wskazuje, że mobilizacyjny model jest niebezpieczny z punktu widzenia normalnego rozwoju społeczeństwa*³¹.

Zderzenie idei państwa i jego bezpieczeństwa jako wartości z przeciwstawnym jej dążeniem do jednostkowej wolności i zarządzaniu poprzez oddolne inicjatywy przerosło się w stopniowe obniżanie statusu inteligencji liberalnej. Została ona w świadomości społecznej skojarzona z Zachodem jako wrogim wszystkiemu, co rosyjskie. Kulturowy wzór przeciwstawienia Rosji Zachodowi jest odtwarzany z dużym powodzeniem i rozpowszechniany w środkach masowej informacji, gdzie przeważa oficjalny punkt widzenia. *Lata 2014-2015 spowodowały, że do powszechnego obiegu wróciło, wydawałoby się już dawno zapomniane, ale jakże obecnie pożądane, pojęcie „piątej kolumny”*.

³¹ О.В. Зо́лотаре́в, *Либеральная интеллигенция в современной России*, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук” 2016, nr 2, s. 55.

*Reprezentantów tej nowo objawionej „piątej kolumny” łączy jedno – brak miłości do Ojczyzny i miłość do Zachodu. [...] Realność rządów Putina właściwie pogrzebała oczekiwania liberalnej inteligencji. Obecny reżym nie tylko zniszczył demokratyczne pierwiastki (co zarzucają mu liberalowie), ale i otrzymał znaczące poparcie społeczne. I to pomimo problemów gospodarczych i obniżenia poziomu życia w kraju*³².

Zaangażowanie ideologiczne inteligencji powoduje wspomnienie wcześniej zacieraanie się granic między reprezentantem elity intelektualnej a członkiem elity politycznej³³. Nie zmienia to jednak faktu, że obszar idei – a w konsekwencji również ideologii – jest domeną oddziaływania inteligencji, jako grupy zdolnej do absorbowania, świadomego transformowania oraz formułowania treści. Ze względu na fakt, że inteligencja rodzi się w określonym socjo-kulturowym systemie i bierze na siebie zadanie jego transformowania w zgodzie z aktualnym zapotrzebowaniem, każda zmiana systemowa jest wyzwaniem i zadaniem dla inteligencji. Kryzys społeczeństwa posttotalitarnego przejawia się we wskaźnikach ekonomicznych i protestach politycznych, jednak badacze są zgodni co do tego, że u jego źródeł znajduje się dewaluacja systemu wartości moralnych – ideałów³⁴. Jako grupa powołana do jego przewyciężenia jawi się właśnie inteligencja, której zadaniem jest konsolidacja społeczeństwa wokół spójnej struktury ideowej. Bez względu na to, w jaki sposób zdefiniujemy inteligencję i zakreśliśmy zbiór cech warunkujących przynależność bądź wykluczenie jednostki do grupy określonej mianem inteligencji, nie ulega wątpliwości, że obserwacja Toynbeego polegająca na powiązaniu psychicznej energii twórczych jednostek i kondycji społeczeństwa, kultury i cywilizacji jest trafna: *Ludzie traktowani jako podmioty psychiczne uruchamiają mocą swojego ducha rytm cywilizowanego życia, sami decydują o losie własnej społeczności, powołując ją do istnienia, prowadząc do rozkwitu i doprowadzając – jak dotąd nieuchronnie – do ruiny. [...] Ten dynamiczny proces [...] trwa dopóty, dopóki prężne duchowo elity dyktują zgodny rytm ludzkich solidarnych poczynań*³⁵.

Inteligencja skupiona w uczelniach wyższych i zajmująca się szeroko rozumianym kształceniem jest w powyższej perspektywie postrzegana jako ta, która posiada misję i kontynuuje XIX-wieczny wzorzec nauczyciela i przewodnika³⁶. Pogląd ten jest zbieżny z opinią reprezentowaną przez nią samą: *I oto od roku 1991 pełnię funkcję rektora i zajmuję się działalnością ideologiczną. W tym również ze studentami. Krzewię wartości:*

³² *Tamże*, s. 57.

³³ Ekspertci niejednoznacznie wypowiedzieli się na temat przynależności urzędników administracji państwowej do inteligencji: 40% ankietowanych uważa, że reprezentanci tworzą specyficzną kategorię inteligencji – inteligencja zarządzająca, natomiast kolejnych 40% – iż tylko pojedynczy urzędnicy na podstawie cech osobowych mogą zostać zaliczeni do inteligencji. Por. В.С. Меметов, *Экспертный опрос...*, s. 28.

³⁴ Н.Н. Васильев, *Трансформация ментальности и жизнеспособности российской цивилизации, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”* 2016, nr 3, s. 85-103.

³⁵ А. Тоунбее, *Studium historii*, s. 7.

³⁶ Н.Н. Васильев, *Интеллигенция и идеология в современной России, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”* 2018, nr 2, s. 31.

dyscyplinę, pracowitość, uczciwość, kult wiedzy i szacunek dla starszych, miłość do Ojczyzny, zainteresowanie jej historią i kulturą. Kultuwuję ideały. Wybieram je z przeszłości: z literatury i sztuki, z otaczającej codzienności. [...] Oczywiście, nie wypracowuję uniwersyteckiej ideologii edukacyjnej w pojedynkę. Jest kolektyw, obejmujący ponad 100 doktorów habilitowanych i profesorów, jest Rada Naukowa, organizacje uczelni. I nie wszystko wymyślamy sami. Korzystamy z tradycji rodzimej i światowej kultury, pedagogiki. To nie jest trudne. Dzisiaj każda uniwersytecka społeczność, obejdzie się bez KC PZPR. Wystarczy oglądać państwowe kanały telewizyjne i radzić studentom, by robili na odwrót³⁷.

Inteligencja stanowi zasób modernizacji społeczeństwa, jego duchowego przewodnika³⁸. Oczekuje się od niej rozpoznania sytuacji, w uzasadnionych przypadkach krytyki poczynań oficjalnej władzy i wskazania przyczyn dysfunkcji oraz propozycji potrzebnych zmian. Rola inteligencji postrzegana jest jako głos demaskatorski i doradczy. W takim ujęciu elita intelektualna jest przeciwieństwem elity politycznej. Jednak warto mieć na uwadze to, że elita polityczna nie powinna być traktowana jako monolit. Z jednej strony bowiem mamy do czynienia z oficjalnym aparatem władzy, z drugiej zaś – z ludźmi wykształconymi, zaangażowanymi czynnie w działania antypaństwowe i tworzącymi opozycję polityczną. W postradzieckiej, posttotalitarnej Rosji opozycja polityczna i propagowane przez nią wartości społeczeństwa obywatelskiego są rozpatrywane jako przeciwieństwo ideologii państwowej i zagrożenie dla tworzonego odgórnie porządku. W ślad za dwiema rozłącznymi grupami podążają odmienne systemy wartości i instytucje, które biorą z nich początek. Władimir Szlapientoch uważa inteligencję za *mózg narodu* i fakt jej istnienia uznaje za bezdyskusyjny, a spory o jej „końcu” – za bezzasadne. Włącza też fakt rozpowszechniania idei, również politycznych, w proces edukowania młodzieży. *Myszę, że pod pojęciem „inteligencji” powinniśmy rozumieć najbardziej wykształconą klasę społeczną, mózg narodu. Z zasady mózg narodu nie może zniknąć. [...] Inteligencja znajdowała się w awangardzie protestu w czasach radzieckich i, siłą rzeczy, pozostaje awangardą obecnie. Ci, którzy wyszli na Plac Błotny, na Prospekt Sacharowa – to w większości ludzie wykształceni. Nie przedsiębiorcy, nie robotnicy, nie chłopcy, ale ludzie wykształceni. Dlatego inteligencja, lub warstwa wykształcona, pozostaje najbardziej aktywną częścią rosyjskiego społeczeństwa*³⁹.

Przeciwstawienie inteligencji i państwa uwidoczniło się m.in. na przykładzie ruchu, na czele którego stał opozycjonista Aleksiej Nawalny. Analiza jego biografii oraz wartości, jakim hołduje⁴⁰, pozwala widzieć w nim spadkobiercę idei dekabrystowskich – włącznie

³⁷ А.С. Запесоцкий, *Гражданин с дипломом. Должны ли вузы отказаться от идеологической работы?*, „Российская газета” (Федеральный выпуск) 2014, nr 6293 (21), 31 января, [online] <https://rg.ru/2014/01/31/vuzy.html>, 20 X 2021.

³⁸ *Tamże*.

³⁹ *Роль интеллигенции в современной России*, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2012/04/01/rol-intelligentsii-v-sovremennoj-rossii/>, 20 X 2020.

⁴⁰ Oficjalna strona internetowa Aleksieja Nawalnego: <https://navalny.com/>, 20 X 2021. Por. także B. Noble, J.M. Dolbaum, M. Lallouet, *Navalny. Putin's Nemesis, Russia's Future?*, London 2021; С. Бышок, А. Семенов, *Навальний. Человек, который украл лес. История блогера и политика*, Москва 2014.

z decyzją o powrocie do Rosji pomimo świadomości, że prawdopodobnie zostanie uwięziony⁴¹. Wartości te mieszczą się w szerszym pojęciu „liberalizmu”, chociaż, jak wspomniano wyżej, liberalizm we współczesnej Rosji został zdeprecjonowany i sam Nawalny również odżegnuje się od tej opcji politycznej. Jeśli jednak skojarzymy wartości liberalne głównie z pragnieniem wolności, to otrzymamy definicję, z którą można się zgodzić jako konstytuującą system przeciwstawny do autokratycznego, totalnego, czy wreszcie – totalitarnego⁴².

Losy ruchu Nawalnego pokazują z jednej strony konsekwencję w działaniu i stopniowy wzrost zasięgu idei, a z drugiej – brak pola oddziaływania pomimo doskonale opracowanych narzędzi oraz strategii marketingowych. Przypomnijmy krótko historię rozwoju ruchu ze szczególnym uwzględnieniem wzrostu liczby jego zwolenników. Posłużmy nam ona za punkt odniesienia do namysłu nad postawą rosyjskiego społeczeństwa oraz zidentyfikowania przesłanek do wnioskowania o przełamaniu wzorców totalnych bądź ich utwierdzeniu. Według danych Centrum Jurija Lewady z kwietnia 2011 roku o Nawalnym słyszało 6% ankietowanych Rosjan⁴³. Jednak już kolejnym roku rozpoznawalność blogera wzrosła do 34%, podobnie jak podniósł się poziom zaufania do dostarczanych przez jego media społecznościowe i stronę internetową informacji o korupcji w Rosji i nadużyciach władzy⁴⁴. W roku 2017 już 55% ankietowanych słyszało o Nawalnym, jednak 30% z nich uważało go za człowieka działającego w interesach Zachodu i kwalifikowało jego działania jako część kampanii przedwyborczej⁴⁵. Rozpoznawalność Nawalnego nie szła w parze z zaufaniem do niego: w roku 2019 i 2020 zaufaniem darzyło go zaledwie 3% Rosjan⁴⁶. Pod koniec roku 2020 działalność aktywisty akceptowało 20% ankietowanych Rosjan, lecz aż 50% z nich było nastawionych do niego negatywnie⁴⁷. W ciągu kolejnego roku poziom akceptacji blogera spadł

⁴¹ Paralela widoczna jest na przykład poprzez porównanie wydarzeń z biografii Nawalnego z losem dekabrysty Mikołaja Łunina, zesłanego na Syberię po powstaniu 1825 roku, czy Konrada Rylejewa – reprezentującego tych, którzy zdecydowali się wzniecić powstanie pomimo świadomości, że szanse powodzenia są nikłe. Szerzej por. *И дум высокое стремление*, red. И.А. Арзуманова, Москва 1980.

⁴² „W ujęciu ideologicznym rosyjski liberalizm jest amorficzny, zlewa się z tak samo niejasnym wyobrażeniem o demokracji w państwie prawa. Obniża się poziom wolności. Liberalowie zostali pokonani i są zdeorientowani, lecz nie chcą się przyznać do swojej porażki. Dezorientacja jest spowodowana nie tyle wzrostem represji i cenzurą ile utratą przez ruch demokratyczny perspektyw”. *Как мы думаем. Статья Лва Гудкова и обсуждение*, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2021/02/05/kak-my-dumaem-statya-lva-gudkova-i-obsuzhdenie/>, 20 X 2021.

⁴³ *Алексея Навального знают 6% Россиян*, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2011/05/06/alekseya-navalnogo-znayut-6-rossiyan-3/>, 20 X 2021.

⁴⁴ *Россияне об Алексее Навальном*, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2012/04/02/rossiyane-ob-aleksee-navalnom/>, 20 X 2021.

⁴⁵ *Протесты и Навальный*, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2017/07/17/protesty-i-navalnyj/>, 20 X 2021.

⁴⁶ *Левада-центр опубликовал новые рейтинги доверия политикам*, Коммерсант, 12 II 2020, [online] <https://www.kommersant.ru/doc/4251703>, 20 X 2021.

⁴⁷ *Отношение к Алексею Навальному*, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2021/07/09/otnoshenie-k-alekseyu-navalnomu/>, 20 X 2021.

do 14%⁴⁸. O braku pogłębionej świadomości politycznej Rosjan świadczy też fakt, że według badań ROMIR-u z 2020 roku Nawalny zajmuje czwarte miejsce wśród stu postaci publicznych, których Rosjanie darzą największym zaufaniem, zaraz po Władimirze Putinie, Siergieju Ławrowie i Władimirze Żyrynowskim⁴⁹. Przeciwwstawienie Nawalnego i jego zwolenników oraz Putina i państwowego aparatu wraz z możliwością wywierania wpływu przywodzi na myśl walkę dobra ze złem – zwłaszcza w świetle filmu reklamowego internetowego głosowania: *Z jednej strony – cały aparat państwowy, z ogromnym budżetem, tysiącami płatnych propagandzistów, z machiną falsyfikacji, z setkami tysięcy „siłowników” nieustannie gotowych do inicjowania procesów sądowych i zastraszania ludzi [...], z drugiej strony – Aleksiej Nawalny, który przeżył otrucie, bezprawnie został uwięziony; wraz z kilkudziesięcioma osobami ze swojego zespołu, liczącymi jedynie na wsparcie zwykłych ludzi. [...] Przez trzy dni serwery mądrego głosowania nieustannie były przedmiotem zajadłych ataków. Jednak nie poddaliśmy się i daliśmy radę. Dzięki wam. „Mądre głosowanie” to przede wszystkim historia o konsolidacji i umiejętności jednoczenia się. Przez ostatnie dni mieliśmy mnóstwo przykładów takiej konsolidacji*⁵⁰.

W ten sposób następuje mitologizacja walki inteligencji z państwem, a równocześnie – mitologizacja samej inteligencji.

WNIOSKI

Spór o to, czy inteligencja to pojęcie historyczne i nie ma odniesienia do czasów współczesnych, czy też inteligencja jako grupa stanowi nieodłączną część każdej kultury i cywilizacji, nie został rozstrzygnięty⁵¹. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę opinię ankietowanych Rosjan, większości ekspertów oraz szeroką definicję zjawiska, można z pewnością stwierdzić, że zadaniem inteligencji jest diagnozowanie aktualnych problemów oraz proponowanie systemowych rozwiązań. Na podstawie przedstawionych powyżej analiz można wnioskować, że inteligencja poniosła klęskę i nie zdołała zapewnić rosyjskiemu społeczeństwu przejścia od rzeczywistości totalitarnej do takiego systemu wartości i ich instytucjonalnych reprezentacji, w których na pierwszym miejscu stawia się wolność. Amorficzność grupy i jej celów, rozproszenie przedstawicieli, a przede wszystkim brak spójnej koncepcji przyszłości, która byłaby skorelowana z obecnym stanem rzeczy – to wszystko decyduje o słabości inteligencji we współczesnej Rosji. Wysoki status przyznawany wykształceniu nie przekłada się na docenianie roli tej grupy społecznej w inicjowaniu przemian. Rozdźwięk między inteligencją a społeczeństwem

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Ромир: Навальный занял четвертое место по доверию Россиян после Путина, Лаврова и Жириновского, 24 X 2020, [online] https://tvrain.ru/news/romir_navalny_zanjat_chetvertoe_mesto_po_doveriju_rossijan_posle_putina_lavrova_i_zhirinovskogo-518206/, 20 X 2021.

⁵⁰ *Итоги Умного голосования 2021 года*, 20 IX 2021, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=TPBfQHISF9I>, 20 X 2021.

⁵¹ Рог. *Роль интеллигенции в современной России*, Левада-Центр, [online] <https://www.levada.ru/2012/04/01/rol-intelligentsii-v-sovremennoj-rossii/>, 20 X 2020.

oraz wzajemne niezrozumienie przywodzą na myśl sytuację, jaka miała miejsce na początku wieku XIX, gdy inteligencja wystąpiła przeciwko państwu w imieniu ludu, ale bez udziału tegoż ludu. Współczesna sytuacja ma wiele cech zbieżnych: inteligencja, zwłaszcza liberalna, głosi wartości, które dla większości społeczeństwa jawią się jako obce. Ona sama jest wówczas postrzegana jako „agent wrogiego Zachodu”. Na resentymentach i obawach oficjalna władza z Putinem na czele buduje silny, scentralizowany aparat władzy, podporządkowując ludzki potencjał zadaniom obronności państwa.

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe:

- Murav'ev Apostol Sergej, *Pravoslavnyj katechizis* [Муравьев Апостол Сергей, *Православный катехизис*], [online] http://az.lib.ru/m/murawxewapostol_s_i/text_0040.shtml.
- Murav' N.M., *Ljubopytnyj razgovor*, [w:] *Proizvedeniâ dekabristov v 3 t.*, vol. 1: *Severnoe obščestvo*, red. S.Â. Štrajh, Moskva 2019 [Муравьев Н.М., *Любопытный разговор*, [w:] *Произведения декабристов в 3 т.*, vol. 1: *Северное общество*, red. С.Я. Штрайх, Москва 2019], s. 185-187.
- Pestel' P., *Russkaâ pravda*, [w:] *Vosstanie dekabristov. Dokumenty*, vol. 7, Leningrad 1958 [Пестель П., *Русская правда*, [w:] *Восстание декабристов. Документы*, vol. 7: Ленинград 1958], [online] <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9423/>.
- Solženicin A., *Kak nam obustroit' Rossiû*, [w:] A. Solženicin, *Publicistika*, vol. 1, Âroslav' 1997 [Солженицин А., *Как нам обустроить Россию*, [w:] А. Солженицин, *Публицистика*, vol. 1, Ярославль 1997], s. 538-599, [online] https://imwerden.de/pdf/solzhenitsyn_pu_blistsistika_tom1_1995__ocr.pdf.

Opracowania:

- Abassy M., *Dylemat Rosja–Zachód. Typowe postawy inteligencji wobec ludu*, „Slavia Orientalis” 2008, vol. 57, nr 1, s. 23-46.
- Abassy M., *„indywidualnym” a „wspólnotowym”*. *Dziewiętnastowieczne korzenie współczesnej Rosji*, [w:] *Odmiany tożsamości*, red. R. Szwed, L. Dyczewski, J. Szulich-Kałuza, Lublin 2010, s. 174-181.
- Abassy M., *Kultura wobec postępu i modernizacji. Rosja i Iran w perspektywie porównawczej*, Kraków 2013.
- Blecharczyk K., *Partia bolszewicka jako zjawisko kulturowe. Czynniki ludzki w organizacji typu totalnego: wzajemne oddziaływanie i sprzężenie zwrotne*, niepublikowana praca doktorska, [online] <https://www.ap.uj.edu.pl/diplomas/120557/>.
- Butenko A., Mironov A., *Sravnitel'naâ politologią v terminah i ponâtiâh*, Moskva 1998 [Бутенко А., Миронов А., *Сравнительная политология в терминах и понятиях*, Москва 1998].
- Bušok S., Semenov A., *Naval'nyj. Čelovek, kotoryj ukral les. Istoriiâ blogera i politika*, Moskva 2014 [Бышок С., Семенов А., *Навальный. Человек, который украл лес. История блогера и политика*, Москва 2014].
- Gasparov M.L., *Intellektualy, intelligentny, intelligentnost'* [Гаспаров М.Л., *Интеллектуалы, интеллигенты, интеллигентность*], [online] https://imwerden.de/pdf/gasparov_intellektualy.pdf.

- Gessen M., *Będzie to, co było. Jak totalitaryzm odradza się w Rosji*, przeł. M. Iwińska, H. Faryna-Paszkiwicz, Warszawa 2018.
- I dum vysokoe stremlenie*, red. I.A. Arzumanova, Moskva 1980 [*И дум высокое стремление*, red. И.А. Арзуманова, Москва 1980].
- Kul'turologiâ. XX vek. Ènciklopediâ*, vol. 2: *M-Â*, red. S.Â. Levit, Sankt-Peterburg 1996 [*Культурология. XX век. Энциклопедия*, vol. 2: М-Я, red. С.Я. Левит, Санкт-Петербург 1996], [online] <http://www.cyclopedia.ru/68/200/2134620.html>.
- Łotman J., *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk 1999.
- Memetov V.S., *Èkspertnyj opros „Takaâ raznaâ intelligenciâ: istoričeskij opyt otečestvennoj intelligencii v 1917-2017 gg.” i ego rezul'taty*, „Intelligenciâ i mir”. Rossijskij meždisciplinarnyj žurnal social'no-gumanitarnyh nauk” [Меметов В.С., *Экспертный опрос „Такая разная интеллигенция: исторический опыт отечественной интеллигенции в 1917-2017 гг.” и его результаты*, „Интеллигенция и мир”. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”] 2017, nr 3, s. 9-32.
- Memetov V.S., Rastorguev V.N., *Intelligenciâ* [Меметов В.С., Расторгуев В.Н., Интеллигенция], [online] https://bigenc.ru/domestic_history/text/2013995.
- Noble B., Dolbaum J.M., Lallouet M., *Navalny. Putin's Nemesis, Russia's Future?*, London 2021, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197611708.001.0001>.
- Ryžaâ Û.N., *Intelligenciâ i intelligentnost' v ocenkah studenčeskoj molodeži: po materialam sociologičeskogo issledovaniâ* [Рыжая Ю.Н., *Интеллигенция и интеллигентность в оценках студенческой молодежи: по материалам социологического исследования*], [online] <https://cyberleninka.ru/article/n/intelligentsiya-i-intelligentnost-v-otsenkah-studencheskoj-molodyozhi-po-materialam-sotsiologicheskogo-issledovaniya>.
- Sadowski Z., *Spoleczeństwo posttotalitarne. Zarys problematyki rozwoju Polski w latach dziewięćdziesiątych*, „Ekonomista” 1990, nr 6, s. 806-809.
- Skřábina E.V., Kulešova I.N., *Ponâtie intelligenciâ glazami sovremennoj rossijskoj molodeži. Sociologičeskoe issledovanie*, „Intelligenciâ i mir. Rossijskij meždisciplinarnyj žurnal social'no-gumanitarnyh nauk” [Скрябина Е.В., Кулешова И.Н., *Понятие интеллигенция глазами современной российской молодежи. Социологическое исследование*, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”] 2020, nr 3, s. 72-80.
- Słownik socjologii i nauki społecznych*, red. G. Marshall, Warszawa 2004.
- Spoleczeństwa posttotalitarne. Kierunki przemian*, red. Z. Sadowski, Warszawa 1991.
- Toynbee A., *Studium historii*, przeł. J. Marzęcki, Warszawa 2000.
- Triandis H.C., *Individualism and Collectivism*, New York 2019, <https://doi.org/10.4324/9780429499845>.
- Vasil'ev N.N., *Intelligenciâ i ideologiâ v sovremennoj Rossii*, „Intelligenciâ i mir. Rossijskij meždisciplinarnyj žurnal social'no-gumanitarnyh nauk” [Васильев Н.Н., *Интеллигенция и идеология в современной России*, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”] 2018, nr 2, s. 21-40.
- Vasil'ev N.N., *Transformaciâ mental'nosti i Źiznesposobnosti rossijskoj civilizacii*, „Intelligenciâ i mir. Rossijskij meždisciplinarnyj žurnal social'no-gumanitarnyh nauk” [Васильев Н.Н.,

- Трансформация ментальности и жизнеспособности российской цивилизации*, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”] 2016, nr 3, s. 85-103.
- Vorob'eva I.V., *Intelligenciâ i vlast'. Protivopostavlenie ili simbioz*, [w:] *Kak živeš', intelligenciâ. Sociologičeskie očerki*, red. H.T. Tošenko, Moskva 2018 [Воробьева И.В., *Интеллигенция и власть. Противопоставление или симбиоз*, [w:] *Как живешь, интеллигенция. Социологические очерки*, red. X.T. Тощенко, Москва 2018].
- Walicki A., *O inteligencji, liberalizmach i o Rosji*, Kraków 2007.
- Walicki A., *Words, Deeds and Values: The Intelligentsia in Russia and Poland during the Nineteenth and Twentieth Century*, red. F. Björling, A. Pereswetoff-Morath, Lund 2006, s. 1-22.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
- Zapesockij A.S., *Graždanin s diplomom. Dolžny li vuzy otkazaťsâ ot ideologičeskoj raboty?*, „Rossijskaâ gazeta” (Federal'nyj vypusk) 2014, nr 6293 (21), 31 ânvarâ [Запесоцкий А.С., *Гражданин с дипломом. Должны ли вузы отказаться от идеологической работы?*, „Российская газета” (Федеральный выпуск) 2014, nr 6293 (21), 31 января], [online] <https://rg.ru/2014/01/31/vuzy.html>.
- Zarycki T., *Kapitał kulturowy. Inteligencja w Polsce i w Rosji*, Warszawa 2008, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323517016>.
- Zolotarev O.V., *Liberal'naâ intelligenciâ v sovremennoj Rossii*, „Интеллигенция и мир. Rossijskij mez'disciplinarnyj žurnal social'no-gumanitarnyh nauk” [Золотарев О.В., *Либеральная интеллигенция в современной России*, „Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук”] 2016, nr 2, s. 55-66.
- Zubok V.M., *Zhivago's Children: The Last Russian Intelligentsia*, Cambridge 2009, <https://doi.org/10.4159/9780674054837>.

dr hab. Małgorzata ABASSY, prof. UJ – kulturoznawca i literaturoznawca, rusycystka i iranistka, dyrektor Instytutu Rosji i Europy Wschodniej Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Członek czterech towarzystw naukowych: Association for Slavic, East European and Eurasian Studies (ASEEES), 2011 Societas Iranologica Europea (S.I.E.), Komisja Kultury Słowian Polskiej Akademii Umiejętności, Polskie Towarzystwo Kulturoznawcze. Autorka pięciu monografii: *Inteligencja a kultura. O problemach samoidentyfikacji dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej* (2008), *Irańska inteligencja i Rewolucja Konstytucyjna (1905-1911)* (2010), *Kultura wobec postępu i modernizacji. Rosja i Iran w perspektywie porównawczej* (2013), *Russian Mason – Nicolas Novikov* (2015), *Modernizacja w cieniu Allaha. Współczesny Iran* (2019), oraz kilkudziesięciu artykułów, w językach polskim, angielskim i rosyjskim. Obszary jej zainteresowań badawczych to: inteligencja i elity intelektualne, przedsiębiorczość kobiet, transformacja uniwersyteckiego etosu w polskich uniwersytetach, kulturowe uwarunkowania odmienności Rosji i krajów islamskich od Zachodu, stosunki rosyjsko-irańskie i polsko-rosyjskie na fundamencie kultury, literatura piękna i publicystyka jako narzędzia kształtowania świadomości narodowej oraz źródło wiedzy o historii i mentalności narodów, cybernetyka jako „myśl porządkująca kulturę”.